



Eski Mezopotamya Dininde ve Ritüellerinde Nesnelere Kutsallığı ve Önemi*

Yeşim Dilek**

Hasan Bahar***

ORCID:0000-0003-0863-5468

ORCID: 0000-0002-3456-9188.

Öz

Eski Mezopotamya toplumlarının benimsediği inanç, yaşamlarının her alanında oldukça etkin bir rol oynamıştır. Doğaya doğüstü anlamlar yükleyen bu toplumlarda *Numinous* güç, pek çok farklı tanrı ve dini eylemlerde kullandıkları nesnelere bulmuşlardır. Bu bağlamda natürizm ve animizm yaklaşımına sahip olan bu toplumlar, nesnelere olduklarından çok daha farklı anlamlar yüklemişlerdir. Nesnelere canlı olarak algılanmış ve “*Kultmittelbeschwörungen*” gibi çeşitli kutsama yöntemleri ile ya da herhangi bir dini eylemin içinde yer alarak kutsallık kazanabilmişlerdir. Eski Mezopotamya toplumları, inançları doğrultusunda yaptıkları her eylemi dini bir ritüel eşliğinde gerçekleştirmişlerdir. Bu dini ritüellerde kullanılan objelerin bazılarının ritüellerin uygulanmasında temel nesne olarak aktif rol oynadıkları, bazılarının ise sadece uygulama sürecine yardımcı oldukları görülmüştür. Her ne şekilde olursa olsun objeler, Mezopotamya dininde oldukça farklı bir öneme sahiptiler. Bu çalışma, Eski Mezopotamya toplumlarının dini inançları ve uyguladıkları ritüeller doğrultusunda nesnelere kutsallığını, kutsanmasını ve ritüellerdeki sembolik ve gerçek anlamlarını çözümlenmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Eski Mezopotamya, Din, Kutsallık, Ritüel, Kutsal Nesne

* Bu makale 06.10.2019 tarihinde Yeşim Dilek'in tamamladığı “Eski Mezopotamya Dini Ritüelleri ve Kullanılan Objeler” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Dr. Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, E-Posta: yesimdilek@selcuk.edu.tr

*** Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: hbahar@selcuk.edu.tr

The Sacredness and Importance of Objects in Ancient Mesopotamian Religion and Rituals

Yeşim Dilek**

Hasan Bahar***

ORCID:0000-0003-0863-5468

ORCID: 0000-0002-3456-9188.

Abstract

The religious system adopted by the ancient Mesopotamian societies has played a very active role in every aspect of their lives. Imposing supernatural meanings to nature, these societies found Numinous power in many different gods and objects they used in religious actions. In this sense these societies, which have a belief in naturalism and animism, have attributed different meanings to the objects. In these societies, objects were perceived alive and were able to attain sacredness by means of "Kultmittelbeschwörungen" or by taking part in any religious activity. The ancient Mesopotamian societies performed every action in line with their beliefs with a religious ritual. It has been observed that some of the objects used in these religious rituals play an active role as the main object in the implementation of the rituals, while others only help the process of practice. In any case, the objects had a very different importance in Mesopotamian religion. This study is based on the rituals in which ancient Mesopotamian societies practice religious beliefs. Present study aims to analyze the sacred, sanctified, and symbolic and real meanings of objects in rituals.

Keywords: Ancient Mesopotamia, Religion, Sacredness, Ritual, Sacred Object

** Dr. Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, E-Posta: yesimdilek@selcuk.edu.tr

*** Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: hbahar@selcuk.edu.tr.

СВЯТОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДМЕТОВ В ДРЕВНЕЙ МЕСОПОТАМСКОЙ РЕЛИГИИ И ЕГО РИТУАЛАХ

Резюме

Вера, принятая древними месопотамскими обществами, сыграла очень активную роль во всех аспектах их жизни. В этих обществах, которые возлагают природе сверхъестественные значения, сила нумина была обнаружена в предметах, которые были использованы в различных богах и религиозных действиях. В этом контексте эти общества, которые имеют уклон к вере в натурализм и анимизм, приписывают к предметам наибольшие различные значения, чем они имеют вообще. Предметы воспринимались как живые и с помощью метода священия “Kultmittelbeschwörungen” (культ означающий заговор) или же занимая место в какой либо религиозной деятельности смогли обрести своего рода святость. Древние месопотамские общества каждое свое действие, которые были связаны с их религиозными убеждениями, совершали в сопровождении своего религиозного ритуала. Было заметно, что некоторые из предметов, использованных в этих религиозных ритуалах, играли активную роль в качестве основного объекта при осуществлении ритуалов, тогда как другие только частично принимали участие в его процессе. Какова бы не была ситуация, предметы в месопотамской религии имели совершенно иное значение. Цель этого исследования - проанализировать святость, освящение, символическое и реальное значение предметов в соответствии с религиозными верованиями и ритуалами древне-месопотамских обществ.

Ключевые слова: Древняя Месопотамия, религия, богословие, ритуал, священный предмет

Giriş

Eski Mezopotamya, Yakınoğu'nun eskiçağ medeniyetleri arasında yer alan sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik açılarından oldukça önemli bir konuma sahip olan bir medeniyet olmuştur. İlk yazılı belgelerin (yaklaşık M.Ö. 3200) tutarlı bir anlam kazanmaya başladığı sıralarda, Mezopotamya bölgesi ortalama 2000 yılı aşkın bir zamandır mesken tutulmuştu. Mezopotamya kültürü, bu dönemden Perslerin bölgeye hakim olamaya başladığı döneme kadar farklı toplumsal sistemlere, dini inançlara, dillere ve politik yapılara sahip olan çeşitli halkların etkileşimleriyle, çatışmalarıyla ve kaynaşmalarıyla homojen bir yapı altında gelişim göstermiştir. Bu coğrafyada Sumerler, Akadlar, Amurrular, (Asurlar, Babiller) ve Kassitler gibi pek çok çeşitli ırkın, farklı kültürün ve milletin barındığı arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır. Tüm bu uygarlıklar asırlar boyunca sürekli gelişen bir gelenek oluşturarak hayatın her alanına nüfuz eden bütüncül dini inançları sayesinde, bölgede sosyal ve kültürel birlik sağlamışlardır. Dolayısıyla pek çok alanda Eski Mezopotamya toplumlarından 'özgün' ve 'bütüncül' bir kimlikten bahsetmek mümkündür.¹

Eski Mezopotamya halkı varlıklarını gösterdikleri tarihöncesi dönemden başlayarak bölgede tek tanrılı Hristiyan dininin yayılmaya başlamasına kadar geçen süreçte pek çok tanrıya inanmışlardır. Mezopotamyalıların varoluşlarını adadıkları güçler 'doğüstü varlıklar' yani tanrılar olmuşlardır. Evrenin ilahi ve yegâne sahipleri olan bu güçler insanlara yaşam ve medeniyet bahşetmişlerdir. Mezopotamyalılar yaşadıkları dönemin gerektirdiği koşullardan dolayı çevrelerinde oluşan ve gelişen her şeyi hislerine göre şekillendirmişlerdir. Böylece ilahi âlem ve gerçek dünya arasındaki ilişkiyi bu ilahi dünyaya hizmet etme boyutunda sistemli kurallar oluşturarak kurabilmişlerdir. Dua, sunu, mitolojik hikayeler ve büyü gibi adanmışlığın göstergelerini oluşturan bu sistemli prensiplerin organize hali de ritüel uygulamalarını gerektirmiştir.² Bu ritüel uygulamalarında pek çok farklı türde nesne yer almıştır ve simgesel ve gerçek anlamıyla bu nesnelere Mezopotamya toplumlarının inançlarında

¹ Bu çalışmada dönem olarak belirli sınırlandırmalar yapılmış ve yazının icadından Pers hâkimiyetine kadar olan dönem ele alınmıştır. Aynı zamanda çalışmada 'Eski Mezopotamya' olarak ele alınan bölge, bahsi geçen kültürleri kapsayıcı nitelikte kullanılmıştır.

² Carolyn Nakamura, "Dedicating Magic: Neo-Assyrian Apotropaic Figurines and the Protection of Assur The Object of Dedication," *World Archaeology Taylor & Francis, Ltd*, Vol. 36/1 (2004): 14.

önemli roller üstlenmişlerdir.

1. Eski Mezopotamya’da Kutsallık

Eski Mezopotamya halkı kendilerini çevreleyen aşkın düzene biçim ve içerik kazandırmak zorunda kalmışlar ve bu düzeni oluşturan doğaya, doğaüstü bir anlam yüklemişlerdir. Doğanın şaşırtıcı ve güçlü enerjisi, kutsallığın iki yönlü hissi olan hayranlığı ve korkuyu Mezopotamyalılara tam olarak yaşatmıştır. Sonsuz gökyüzü, yeryüzünü kaplayan toprak, sayısız yıldız, göktaşları, rüzgâr, yağmur, yıldırımlar, yeraltından çıkan tatlı sular, hem yaşam kaynağı olan hem de felaketlere yol açma güçleri olan iki nehir, dağlar, denizler, bitkilerin filizlenmesi, hayvanların büyümesi gibi tüm doğaya dair tekrar eden bu olgular görkemli, şaşırtıcı ve ürkütücü etkileriyle Mezopotamya’da din sisteminin temellerini oluşturmuştur. Bu bağlamda bu uygarlığın din yapısı ile ilgili olarak, doğa olaylarına ve doğaya doğaüstü anlamlar yüklenerek oluşturulmuş olduğu söylenebilir.

Eski Mezopotamya toplumlarının dini inançlarını yönlendiren doğa olaylarına karşı gösterdikleri ilgi, Durkheim’ın, ‘tabiatçılık’ kavramı üzerine yaptığı açıklamalarla oldukça bağlantılıdır. Durkheim’a göre Mezopotamyalıların bu eğilimi, doğaya karşı duyulan hayranlık ve korku hislerinin yarattığı inanma dürtüsünün sonucudur ve bu dürtünün özünde insanın doğanın aşkınlığına ve görkemine karşı duyduğu hayranlığın dışında hissetmekten kendisini alamadığı belli bir etkinin varlığı söz konusudur. İnsan, öncelikle tabiatın kendisinden daha yüce olduğunu ve kendisini aştığını düşünmüştür ve böylece tabiat büyüklüğü ile insanı şaşırtmıştır³. “İster rüzgâr, nehir, yıldız, gök gibi büyük kozmik güçler; isterse bitki, hayvan, kaya gibi yeryüzünü mesken tutmuş olan her türden nesne, tabiattaki fenomenlere yönelik olsun bu özelliğinden dolayı böyle bir inanca natürizm (tabiatçılık) adı verilmektedir”.⁴ Dolayısıyla Mezopotamya’da doğa olaylarına karşı aşkınlıktan dolayı hissedilen korku, güç, gizem ve hayranlık gibi hisleri barındıran bir din yapısı oluşmuştur. Bu yapı, ‘animizm’ ve ‘natürizm’ kavramları ile doğrudan bağlantılı bir oluşumu göstermektedir. Animizm ise tabiatta var olan her şeyin ve her nesnenin canlı olduğuna inanma durumudur⁵ ve Mezopotamya inanç sisteminin en önemli yapı taşlarından biri olabilir.

³ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, İstanbul: Ataç Yayınları, 2005, 111.

⁴ Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, 69.

⁵ Antropolog E.B.Taylor (1832-1917) “animizm” terimini bir çeşit dine değil bir din teorisine bağlamıştır. Dini en basit haliyle “ manevi varlıklara inanç” olarak tanımlayan Taylor, dini inancın ilk toplumlarda yaşamın ve ruhun cansız varlıklarda ortaya çıktığını vurgulamıştır. Bron Taylor, *Encyclopedia of Religion and Nature*, London & New York: Continuum, 2005, 78.

Natüristlik evren tasarımına göre dini düşüncenin evrensel olgularını dönüştürdükleri şeyler gibi nesnelere de bilinçli, şahsiyet sahibi, yaşayan ve düşünen varlıklardır. Mezopotamyalılar natüristlik evren algısıyla ve animizm yaklaşımıyla hem kutsalı her şeye yüklemişler hem de tabiatın her alanının canlı olduğuna inanmışlardır. Bu inanç sisteminde yaşam verme gücü olan tanrılar nesnelere yaşamın yanında ruh ve akıl da vererek onları tamamen canlı birer varlık olarak yaratıyorlardı. “*Eski Mezopotamya inançlarının büyük oranda animistik ve natüristlik temeller üzerine oturtulduğu bilinmektedir. Mezopotamya’da doğadaki pek çok olgu ya tanrısal bir güçle ya da demonik karakteri olan varlıklarla ya da ‘me’ türünden doğüstü canlılığı olan yapılarla ilişkilendirilmiş ve donatılmıştır.*”⁶

Bir toplumun din yapısını tam olarak algılayabilmek için öncelikle o toplumda ‘kutsalın’ ne ifade ettiğini tam olarak anlamak gereklidir. Kutsallık her dini inancın ve sisteminin en temel ögesidir; bu kavram Mezopotamya’da uygulanan ritüeller ve ritüellerde kullanılan sayısız obje için de oldukça önemlidir. Mezopotamya inanç sistemi gibi çok tanrılı dinleri de kapsayan tüm dinlerin özü bu dünyaya ait olmayan bir güçle temasa geçme deneyimidir. Otto’nun, kutsalın bu dünyaya ait olmayan güç ve deneyimi için kullandığı ‘*Numinous*’⁷ terimi ışığında Mezopotamya’nın ‘kutsal’ algısı açıklanabilir; çünkü kutsala ulaşma çabası esnasında yaşanan deneyim (zihinde yaratılan mit ve teoloji, uygulamada ise kült ve ibadet) inançlı bir insanda olması gereken bir tepkidir. Bu tepkiye ulaşmak için tek bir tanrı inancının olması şart değildir. Mezopotamya’da bu insan tepkisini ve anlamlarını ritüellerin içeriğinde, amacında ve uygulamanın her aşamasında bulmak mümkündür. Yukarıda değinilen Otto’nun tanımladığı ‘*Numinous*’ kavramında hem korku hem de hayranlık vardır ve Mezopotamya gibi ilkel toplumlarda korku hissi daha hâkim olmasına rağmen kutsala hissedilen hayranlık duygusu da göze çarpmaktadır. Bu açılardan bakıldığında Eski

⁶ Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013, 12.

⁷ “Özel bir terim sayesinde, öncelikle anlamı net bir şekilde ayrı ve farklı tutabilecek, ikinci olarak ise ne tür alt gelişim formları ve aşamaları göstereceğini, birbirleri ile bağlantılı bir şekilde kavrayıp sınıflandırabileceğiz. Bu amaçla Latince *numen* (ilah) kelimesinden bir kelime türeteceğim. ‘*Omen*’ kelimesinden ‘*ominous*’ türeyebiliyorsa neden ‘*numen*’ den ‘*Numinous*’u türetmeyelim? Böylelikle artık başlı başına ‘*Numinous*’ bir değerlendirme kategorisinden bahsedebileceğiz ve bu kategorinin kullanıldığı her yerde mutlak surette bir ‘*Numinous*’ ruh hali olacak. Bu ruh hali, nevi şahsına münhasır bir ruh halidir ve başka bir hale indirgenemez: bu sebeple, mutlaka, her birincil veri gibi, tartışılmaya olanak sağlar ama net olarak tanımlanamaz. Bir diğer kişinin bunu anlamasına yardım etmenin tek bir yolu vardır: konuyu kişinin kendi anlama şekli üzerinden tartışarak ve düşünerek ona rehberlik etmek. Ta ki içindeki ‘*Numinous*’ nihayetinde canlanıp yaşamaya ve bilinçlenmeye başlayana kadar.” Rudolf Otto, *Kutsal’a Dair*, İstanbul: Altıkkırkbeş Yayınları, 2014, 38.

Mezopotamya’da ‘Natürizm’ ve ‘Numinous’ kavramlarının iç içe geçtiği ve bağdaştırıcı özellikte oldukları görülebilir.

Geçmişte ya da günümüzdeki dünya üzerindeki her toplum inancına bağlı olarak Numinous’u düşündüğü, hissettiği, öğrendiği, gördüğü ve deneyimlediği güce ya da güçlere yükleme eğilimindedir. Mezopotamyalılar da gücün kendisini ortaya çıkardıkları her şeyi kutsal kabul etmişler ve her güçte bir tanrı yaratmışlardır. Jacobsen, Mezopotamya’da Numinous kavramını ele alırken tek tanrılı bir din sisteminin kutsal kitabı olan Eski Ahit’e atıfta bulunarak bu konuyu aydınlatmıştır.⁸ Mezopotamya’da kutsallığı netleştirecek olan bu örnek aynı zamanda Numinous’un tarihi bir din içerisinde ortaya çıkışı ile ilkel bir dinde nasıl algılandığı arasındaki farkı da göstermektedir:

“Musa kayınbabası Midyanlı Kâhin Yitro’nun sürüsünü güdüyordu. Sürüyü çölün batısına sürdü ve Tanrı Dağı’na Horev’e vardı. Rabbin meleği bir çalıdan yükselen alevlerin içinde ona göründü. Musa baktı, çalı yanıyor, ama tükenmiyor. Çok garip diye düşündü, “Gidip bir bakayım, çalı neden tükenmiyor!” tanrı Musa’nın yaklaştığını görünce, çalının içinden “Musa, Musa!” diye seslendi. Musa “Buyur!” diye yanıtladı. Tanrı “Fazla yaklaşma” dedi, “Çarıklarını çıkar. Çünkü bastığın yer kutsal topraktır. Ben babanın tanrısı, İbrahim’in tanrısı, İshak’ın tanrısı ve Yakup’un tanrısıyım.” Musa yüzünü kapadı, çünkü Tanrı’ya bakmaya korkuyordu.”⁹

Bu alıntıdan anlaşılacağı gibi Musa’ya seslenen güç kendisini çalılıktan ayırır. Çalılık sadece bir araçtır. Tanrı’nın Musa’yla konuşmayı seçtiği yer çalılıktan tamamen bağımsızdır. Geçici varlığını orada gösteren tanrı o anlık kutsal bir alan yaratmıştır. Mezopotamya din algısında ise bu durum çok farklı algılanabilirdi. Çalıya ve çalının bulunduğu bölgeye daimi kutsallık yüklenebilirdi. Böyle bir durumla karşılaşan Mezopotamyalılar için ‘kutsal’, çalının kendisi olarak algılanabilirdi ve bu durumda bu toplumun insanları, çalının içinde anlık var olan gücü görmek yerine ‘çalı tanrısı’ olarak yeni ve sabit bir tanrı yaratabilirlerdi.

2. Kutsal Nesne

Kutsal karşısında korku ve hayranlık içeren anlaşılmaz duygular, ona karşı bir çekim oluşturur ve onu tanıma, soyutluktan çıkarma ve ayırt etme eğilimine sebep olur. Kutsal, bu dünyaya ait olmadığı için insan algısının çok ötesindedir. İmgeleme yöntemiyle, kutsalı içerisinde barındıran her şeye bir anlam yüklenebilir ve bu sayede

⁸ Thornkill Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, İstanbul: Paris Yayınları, 2017, 17.

⁹ *Tevrat: Çıkış 3:1-6*. Ankara: Dorlion Yayınları, 2018, 61.

kutsala dair dinsel nesnelere yaratılabilir. Objelerin inanç sistemlerindeki yerine ve önemine dair pek çok din tarihi uzmanı görüş belirtmiştir: “Kutsal şeyler, tanrılar ya da ruhlar diye isimlendirilen kişisel varlıklardan ibaret değildir. Bir kaya, bir ağaç, bir su kaynağı, küçük bir taş, bir ağaç parçası, bir ev, herhangi bir şey kutsal olabilir. Bir ayin, kutsallığa sahip olabilir; gerçekte ise, belli bir dereceye kadar da olsa kutsallık içermeyen hiçbir ayin yoktur.”¹⁰

“Bir nesne kendisinden farklı bir şey olduğu ölçüde kutsaldır. O an için bu farklılığın onun benzersiz biçiminden, etkisinden ya da gücünden ya da nesnenin herhangi bir simgesellik kazanmasından ya da adak töreniyle değer kazanmasından ya da kutsal bir alana bu nesnenin bilerek ya da bilmeyerek dâhil edilmesinden kaynaklanır.”¹¹ Uzman görüşlerinden de anlaşılacağı gibi, bir nesnenin kutsallığı, çevresindeki diğer her şeyden farklı ve soyutlanmış olmasındadır. Bu farklı olma durumu, nesnenin özünden kaynaklandığı gibi sonradan kazanılmış bir farklılık da olabilir. Kutsallık kazanan herhangi bir nesne diğer nesnelere ayırdır, çünkü bu nesne, kutsal olmayan herhangi bir nesne olmayı bıraktığı anda bir boyut kazanır ve sıradanlıktan çıkarak bu gücü elde eder. Kutsal nesnelere boyutu, bir inanç sisteminden diğerine her zaman değişiklik gösterebilir ve sabit olarak kutsal kalamazlar. Çevrelerinin geri kalanı ile benzerlik göstermeye başladıkları an, kutsal olma özellikleri de yok olur.

Sıradan nesnelere dini sistem içerisinde yer alarak kutsal olarak algılanmalarının sebebi, toplumun eylemleri ve nesnelere verdiği güç sayesinde bilinçte yaratılan rahatlama ve bu rahatlama sonrasında oluşan bağımlılık hissinden kaynaklanıyor olabilir. Bu nedenle, bu tip nesnelere özlerinde bulunmayan, ancak dışarıdan onlar için uygun görülen dini bir anlam yüklenirler. Durkheim’in belirttiği gibi, “sirayet bir kez kazanıldıktan sonra, kutsallığın kendisiyle bulaştığı ikincil bir süreç değildir; o, kutsallığın kendisiyle kazandığı gerçek süreçtir.”¹² Sıradan bir nesneye karşı duyulan bir his sayesinde bir nesne kutsal olabilir ve bu bulaşıcı etkiyle tüm toplumun o nesneyi kutsal saymasına neden olabilir. .

2.1.Eski Mezopotamya’da Nesnelere Sembolik Anlamlar Yüklemek Oldukça Yaygın

Eski Mezopotamya’da nesnelere sembolik anlamlar yüklemek oldukça yaygın

¹⁰ Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, 56.

¹¹ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2014, 38.

¹² Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, 385.

bir durumdu. Bunu yaratan en önemli etken ise modern insana göre sadece hikâyeden ibaret olan, ancak o dönem insanı için tamamen mutlak gerçeği yansıtan mitolojidir. Mitolojinin esas kaynağı dindir ve bilimsel veriden noksan ilkel insanların yarattığı, evreni anlama ve yorumlama çabasının bir sonucu olarak ortaya çıkmış, kutsal unsurları barındıran bir gerçekliktir.¹³ Kılıç ve Eser'in belirtmiş olduğu üzere, mitolojik hikâyeler, ilahi varlıklar tarafından yaratılmış kutsal metinler olarak görülmüştür ve kutsal semboller bu hikâyelerin içerisinde yer almışlardır. Böylece mitolojik anlatıların içerisine gizlenmiş olan dini sembollerin, kutsalın sembolü olduğu söylenmelidir.¹⁴ Bu doğrultuda, Eski Mezopotamya toplumlarının yaratmış oldukları kutsal metinler içerisinde yer alan her bir nesne sembolik olarak kutsallığı doğrudan kazanmıştır. Bu toplumların din algısında kutsalın sembolü olarak hem soyut hem de somut pek çok öge yer almaktadır ve nesnelere sembolik olarak kutsallık kazanabilen ve anlam yüklenebilen en somut varlıklardır¹⁵. Hem mitolojik hikayelerin hem de ritüel metinlerin incelenmesi sonucunda görülmüştür ki, Mezopotamya'da sıradan bir nesnenin dini anlam kazanmasının ve kutsal olmasının pek çok farklı nedeni ve aynı zamanda yöntemi mevcuttur.

Mezopotamya'dan elde edilmiş arkeolojik buluntular, insanoğlunun o dönemdeki kapasitesinin ve becerisinin üretmeye yettiği tüm maddi kültür eserlerini ve farklı türde nesnelere barındıran çok geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Yapılara ait tuğlalar, duvarlar, altınlar, tapınak nesnelere, savaş ganimetleri, araçlar, silahlar, gündelik yaşam eşyaları, vazolar, çömlekler, kült objeleri, heykeller, somutlaştırılmış simgeler, müzik aletleri, adak objesi ve muska olarak kullanıldığı düşünülen takılar, boncuklar ve süs eşyaları gibi çok çeşitli maddi kültür kalıntıları ele geçirilmiştir. Bunların hepsi belirli bir çerçevede içerisinde değerlendirildiğinde Mezopotamya'nın toplumsal ve kültürel yaşamı, ekonomik durumu, yönetim biçimi, ahlaki değerleri,

¹³ Yusuf Kılıç ve Elvan Eser, "Eskiçağ Düşüncesi ve Kutsal Kitaplarda Yedi Sembolizmi / Ancient Thought and the Symbolism of the Number Seven in Holy Books," *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, Prof. Dr. Kamil Veli Nerimanoğlu Armağanı, Volume 11 (2016): 82.

¹⁴ Kılıç ve Eser, "Eskiçağ Düşüncesi ve Kutsal Kitaplarda Yedi Sembolizmi / Ancient Thought and the Symbolism of the Number Seven in Holy Books," 82.

¹⁵ Eski Mezopotamya din algısında objelere yüklenen somut sembolik anlamların yanı sıra pek çok soyut kavramın da kutsiyeti ve sembolik anlamı mevcuttu. Bunların içerisinde en dikkat çekenleri rakam ve renklerin kutsal anlam kazanması olabilir. Örneğin yedi rakamının oldukça farklı bir anlam taşıması, gökyüzünde ikamet eden tanrılarla ve zigguratla ilişkilendirilmesi ve matematiksel bir kavramın kutsal bir sembol olarak karşımıza çıkması, Kılıç ve Eser tarafından araştırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Yusuf Kılıç ve Elvan Eser, "Eskiçağ Düşüncesi ve Kutsal Kitaplarda Yedi Sembolizmi / Ancient Thought and the Symbolism of the Number Seven in Holy Books," 77-98.

idealleri, dünya görüşü ve özellikle inanç sisteminin daha kolay anlaşılabilirdiği görülmüştür.¹⁶ Mezopotamya'daki insanlar, kendi öznelliklerini yarattıkları nesnelere üzerine yansıtılmışlardır. Nesnelere edimsel olmuşlar ve aktif olarak insanın kimliğini oluşturmuşlar, sosyal ilişkilerini kurmuşlar, etkilemişler ve değiştirmeye çalışmışlardır.¹⁷

Eski Mezopotamya'ya ait dini çalışmalar incelendiğinde, Mezopotamya dininde nesnelere önemine dair genel bir yargı çıkarılabilir. Mezopotamyalıların hayatlarını, kendilerini çevreleyen üstün bir nesnelere düzeninin yer aldığı karmaşık bir algı üzerine kurmuş oldukları açıktır ve bu nesnelere düzeni doğaüstü, kutsal ve tanrısal olarak algılanan her şeyin özü olmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla bu uyuma karşı duyulan his oldukça karmaşıktır; korku, saygı, çekinme, hayranlık, ya da hepsinin bütünüdür, ama kesin olan bir şey vardır ki o da, bu uyumun inanç ve dinle doğrudan bağlantılı olduğudur. Bunların tümü kutsalın izlenimleridir ve ne kadar bulanık olursa olsun kutsala yaklaşma, onunla iletişim kurma ve tanıma isteği bu bilinmezliğin sonuçlarıdır. Bu bağlamda doğrudan ya da dolaylı olarak tam kavranamayıp algılanamadığından, Eski Mezopotamya toplumlarında düşünceler ve imgelerin çağrıştırdığı inanç doğrultusunda nesnelere aktarılan bir kutsallık söz konusu olduğu düşünülebilir.

Eski Mezopotamya'ya ait ritüel belgelerden ve mitolojik hikayelerden elde edilen bilgiler doğrultusunda Mezopotamyalıların gözünde her şeyin canlı ve benlik ile irade sahibi olduğu çıkarımı yapılabilir. Bunun sebebi onların gözünde kutsalın her şeyde ve her doğa olayında tecelli edebilmesiydi. Sayce, Eski Mezopotamyalı birinin algısının modern dünyanın tanrı anlayışından çok farklı olduğunu ve bu kişinin tapındığı ya da korktuğu doğaüstü güçlerin maddi doğanın ruhları olduklarını belirtmiştir. Aynı zamanda her nesnenin gölge gibi bir öze sahip olduğunu fakat bir gölgeden farklı olarak nesneden bağımsız hareket eden Sumerce bir 'Zİ' yani 'ruh' ya da 'can' a sahip olduğunu da eklemiştir.¹⁸

Mezopotamya bölgesinin ilk yerleşik halkı olarak kabul edilen Sumerlerde her nesnenin içerisinde barındırdığı potansiyel canlılık, ancak kendisini açığa çıkardığında belli olabiliyordu. Örneğin; ayakkabı, meşale ya da taş gibi nesnelere bile kendileri gibi

¹⁶ Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, İstanbul: Kocabalçı Yayınevi, 2002, 218.

¹⁷ Jean Baudrillard, *The System of Collecting*, Trans: R. Cardinal. *In The Cultures of Collecting*, Edited by J. Elsner and R. Cardinal, Cambridge MA: Harvard University Press, 1984, 7.

¹⁸ Henry Sayce Archibald, *Babylonians and Assyrians: Life and Customs*, London: Elibron Classics, 1900, 233.

kişiliklerinin olduğuna inanmışlar ve bu nesnelere kişiliklerini gerekli yerlerde ortaya koyduklarını düşünmüşlerdir. Her şeyin ruhunun olduğunu düşünen Sumerler, ruh taşıyan bu tip objelerin arkadaş canlısı olduklarına inanmış ve demonlara karşı bu yardımsever ruhların yani nesnelere yardımını istemişlerdir.¹⁹ Bu bağlamda belirli ritüellerde belirli objelerin kullanılması ve onların ihtiyaç duyulduğunda yardım eden kutsal nesnelere tapınmaları, bu toplumların inançları doğrultusunda oldukça akla yatkın bir yaklaşımdır.

Tanrılara ait olan ya da onlara adanan kutsal nesnelere tapınmalarının nedeni, farklı durumlarından dolayı gerçekte bu nesnelere ilahi birer varlık olarak görmelerindedir. Babillerde Marduk'un kâsesinin kutsallığının sebeplerinden biri, onun bir tanrıya ait olması ve bu kâsenin gökyüzünde takımyıldızının simgesi olmasıdır.²⁰ Bu açıdan bu toplum Numinous gücü, tanrıya ait her tür nesnelere ortaya çıkartmışlardı. Tapınmak, tanrı imgelerinin bulunduğu sedir, güneş tanrısının arabası, tanrı heykelleri gibi tanrıların yeryüzünde kendilerini gösterdikleri her yer ve ibadetleri ile bağlantılı olan her nesne, artık ilah olarak kabul edilmiştir. Nesnelere sunulan kurbanlar ve onlara yapılan yakarışların tanrının bizzat kendisine yapılan uygulamalar olarak düşünülebilir. Örneğin; Dicle ve Fırat nehirleri ve Mezopotamya'da yer alan tüm tatlı su kaynakları su tanrısı ENKI/*Ea*'nın bizzat kendisi olarak görüldüğü için kutsal kabul edildiğini düşünebiliriz.

Eski Mezopotamya dininde tanrıların bizzat tecelli ettikleri Numinous nesnelere, temsil ettikleri şey ile bağlantılı olarak kutsal sayılırlardı. Ancak bunlardan daha farklı oluşumları içeren çeşitli kutsal nesnelere de mevcut olduğu. Tamamen sembollerden ve simgelerden oluşan nesnelere grubu, tanrı ile aynı saygıyı görmeleri açısından oldukça dikkat çekicidir. Bazı nesnelere sadece tapılmak ve kutsal olmaları için insanlar tarafından yapılmışlardı. Başka hiçbir amaca hitap etmeyen bu nesnelere tanrıların simgelerini somutlaştırmak için hazırlanmışlardı. Bu tip nesnelere tanrılaştırılmaları, simgeledikleri tanrılarla ilgiliydi. Simgeler, soyut kavramların dışına çıkarak somut olarak simgeledikleri tanrıların yerini almışlardı. *İştar*'a ait yıldız biçimli işaret demiri, kurdele biçimde 'standard', halka direk ve bunun gibi pek çok simgesel obje, teofanik nesnelere ve simgeledikleri tanrıya gösterilen hürmetin aynısı, bu nesnelere de

¹⁹ Beatrice L. Goff, "The Rôle of Amulets in Mesopotamian Ritual Texts," *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, The Warburg Institute*, Vol. 19, no. 1/2 (1956): 1.

²⁰ Theophilus G. Pinches, *The Religion of Babylonia and Assyria*, London: Archibald Constable & co Ltd., 1906, 21.

sunulduğuna pek çok mitolojik hikayede ve ikonografide rastlanmaktadır.

Tanrısal simge özelliği taşıyan bu kutsal objelerin yanı sıra Eski Mezopotamya dininin en ayırt edici özelliklerinden biri olan ‘*antropomorfik*’ (insanbiçimli)²¹ tanrı heykelleri, bu din çatısı altında en önemli kutsal nesne olma niteliği taşımaktadırlar. Ilgın ağacından yapılmış bu antropomorfik tanrı heykellerini canlandırmak için ‘*Mis-Pi*’ ‘*ağız yıkama*’ ve ‘*Pit-Pi*’ ‘*ağız açma*’ ritüelleri uygulanmaktaydı.²² Buna göre başta heykeller olmak üzere tanrıyı temsil eden herhangi bir nesne, uygulanan ritüeller yoluyla gerçek tanrı haline dönüşebilirlerdi. Bu noktada sadece bir nesneyi kutsanma ve

²¹ Mezopotamya inancına göre tanrılar beslenirler, cinsel ilişki kurarlar, çocuk doğururlar ve insanların tüm dünyevi faaliyetlerinin aynısını spiritüel dünyada sürdürürlerdi. Tanrıların yaşamak için yiyeceğe ve güçlerini ellerinde tutmak için savaşmaya ihtiyaçları vardı. Nijhowne’nin de genel bir çerçevede içerisinde belirttiği gibi, Sumerler tanrıların eşleri, çocukları ve hizmetçileriyle evlerinde yaşadıklarını düşünürlerdi. Nijhowne J. Diemer, “Politics, Religion and Cylinder Seals: A study of Mesopotamian Symbolism in the Second Millenium B.C”, Doktora Tezi, University of Washington, 1979, 118. Çoğunlukla ölümsüz olan bu tanrılar bazen ölümü bile yeraltı dünyasına inerek deneyimlerlerdi. Tanrıların çoğunlukla gökyüzünde ve yeraltında yaşadıklarına inanılmasına rağmen varlıkları sadece spiritüel âlemle ya da belirli bir yerle sınırlı olmamıştır. Mezopotamyalılar tanrıların ve tanrıçaların insanların dünyasında fiziksel olarak kendi kült heykelleriyle var olabildiklerine inanırlardı. Bir kült heykeli, sadece belli ritüeller eşliğinde yaşam bulabilmiştir. Tanrı bu ritüeller sayesinde tapıntadaki yerini canlı olarak alabilirdi ve bundan sonra tam anlamıyla bir tanrı gibi ihtiyaçları giderilebilirdi. Ayrıca Eski Mezopotamya din algısında oldukça önemli bir yere sahip olan antropomorfik heykeller diğer toplumları da etkilemiştir. Kılıç’ın belirttiğine göre, “Mezopotamya panteonu ile beraber anthropomorphism düşüncesinin diğer toplumları etkilediği açıktır. Anadolu ve Suriye-Filistin hattına geçen Mezopotamya inanç sisteminin diğer toplumları etkilemesinin iki farklı yönden olduğu düşünülmektedir. Bu etkileşimde Anadolu ve Fenike memleketlerinin köprü vazifesi gördükleri savunulabilir.” Yusuf Kılıç ve Ebru Uncu, “Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar- Aphrodite Örneği) Impact of the Ancient Mesopotamian Belief System on Greeks (İstar- Aphrodite Cases),” *History Studies*, Volume 3 / 1 (2011): 184.

²²Peggy Jean Boden, “The Mesopotamian Washing of the Mouth (mis pi) Ritual: An Examination of Some of the Social and Communication Strategies which Guided the Development and Performance of the Ritual which Transferred the Essence of the Deity into Its Temple Statue”, Doktora Tezi, The Johns Hopkins University, 1998. 91. Avigdor V. Hurowitz, “The Mesopotamian God Image, from Womb to Tomb”. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 123, no. 1 (2003): 147. Stephen L. A. Herring, “Transubstantiated” Humanity: The Relationship between the Divine Image and the Presence of God in Genesis I”, *26f Vetus Testamentum*, BRILL Vol. 58, Fasc. 4/5 (2008): 482. L. Catherine L. Beckerleg, “The Image of God in Eden: the Creation of Mankind in Genesis 2:5-3:24 in Light of the mis pi pit pi and wpt-r Rituals of Mesopotamia and Ancient Egypt”, Doktora Tezi, Harvard University, 2009, 61. Ay Şeyma, “Mis-Pi, Pit-Pi Ritüelleri ve Eski Mezopotamya’da İnsan Tanrı İlişkisi,” *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 6, sy. XV, (2013): 4. Mezopotamya dini için oldukça önemli bir yere sahip olan, ‘ağız açma’ ve ‘ağız yıkama’ ritüelleri, özellikle batı dünyasında pek çok uzman tarafından araştırılmış ve çalışma konusu olarak diğer ritüel türlerine kıyasla daha çok ele alınmıştır. Bu konu üzerine çok fazla tez ve makale yazılmıştır. Mısır medeniyetinde de yer alan ağız açma ritüeli ile Mezopotamya ritüeli arasındaki kıyaslaması ilk kez Blackman tarafından ele alınmıştır. Ancak, yeni bulunan verilerin ışığında bu kıyaslama, Paul’un belirttiğine göre geçerliliğini yitirmiştir. Mısır’da uygulanan cansız nesnelere canlandırma ritüelleri sadece tanrı heykellerini kapsamaz ve çok daha çeşitlidir. Mısır ağız açma ritüellerine dair detaylı bilgi için bkz: Beckerleg “The “Image of God” in Eden: the Creation of Mankind in Genesis 2:5—3:24 in Light of the mis pi pit pi and wpt-r Rituals of Mesopotamia and Ancient Egypt”, Doktora Tezi, Harvard University, 2009. Walker ve Dick’in belirttiğine göre, ağız yıkama ritüeli, kutsalla iletişime geçecek herhangi bir nesnenin ya da kişinin kirlere arındırılarak duruma hazır hale getirilmesi olmuştur. Bu nedenle yalnızca tanrı heykeline değil krala, rahiplere, insanlara, hayvanlara ve kutsal nesnelere uygulanan bir eylem olmuştur. Oysaki Pit-pi ritüeli, yalnızca cansız kutsal objeleri, (çoğunlukla tanrı heykellerine) canlı hale getirmenin bir yöntemiymişti. Judith Paul, “Mezopotamian Ritual Texts and Concept of the Sacred In Mesopotamia”, Doktora Tezi, Near Eastern Languages and Cultures, 1992, 272.

bir nesnenin kutsallaşmasının yanı sıra ritüellerin o dönemdeki gücünü gösteren çok daha özel bir durum söz konusudur. Sıradan, seküler ve el yapımı bir nesnenin bir ritüel vasıtasıyla bizzat ilahi gücün kendisine dönüşebilmesi ve uygulanan ritüellerin tümünün "... tanrının huzurunda" ifadesini içermesi oldukça önemli bir ayrıntıdır; çünkü bu hitap, aslında huzurunda durdukları 'Šalam ili',²³ yani tanrı tasvirlerini yansıtan tanrı heykelleriydi. Bundan dolayı antropomorfik tanrı heykelleri, insan yapımı olarak bu dinde uygulanan tüm ritüellerde kullanılan en önemli kutsal nesnelere dir.

Tanrıyı yansıtmayan ancak kutsal bir nesne olarak algılanan bir nesnenin hep mi kutsal olduğu yoksa sonradan mı mutlak gerçekliğe ulaşabildiği ve ne kadar kutsal olarak kaldığı, asla cevabı verilemeyecek sorular arasındadır. Dönemin toplumlarının ritüellerine, yıllar içerisinde bölgedeki inanç sisteminin ne kadar değişiklik gösterdiğine ve bunun gibi pek çok unsura bağlı olan bir nesnenin kutsallığını anlamak oldukça karmaşık bir konudur. Ancak şu kesindir ki; kutsal bir nesne Numinous'un bir parçası olduğu için ya da gerçekliğin tamamen kendisi olabildiği için kutsal olabilmiştir. Bu noktada ne biçiminin ne de yapısının bir önemi vardır. Bu durum aslında Eliade'in de belirttiği gibi kutsalın "vücut bulmasıdır."²⁴

Mezopotamya'da kutsalın vücut bulmasına verilebilecek en güzel örneklerden biri de cansız bir nesne olan tuğlanın tanrı olabilmesidir. Tuğla, aslında pek çok toplumda olduğu gibi Mezopotamya'nın önemli temel ihtiyaçlarını karşılayan bir nesnedir. Mezopotamya'da aynı zamanda bir tanrı olan temel tuğla, niteliği gereği tapınak inşalarında yer alarak yapının kutsallığını ve dayanıklılığını daim olmasını sağlar. Mezopotamya dinini özel kılan ve diğer toplumlardan farklılık yaratan durum, bir tanrının nesne olarak ritüellerde yer almış olmasıdır. Su tanrısı veya ateş tanrısının da ritüellerde nesne olarak yer aldığı Mezopotamya dininde ayrı bir isim niteliğiyle, KULLA'nın diğer tanrılardan en dikkat çekici farkı ENKİ ve GİBİL vb. hâlihazırda doğada var olmayıp insanlar tarafından üretilmiş olmasıdır. Buna benzer olarak Mezopotamya'da davul, taç, kap gibi de pek çok tanrı mevcuttu. Ancak bu tanrılar KULLA gibi özel olarak bir isme sahip değillerdi. Bu gibi isimlendirilmemiş nesne tanrılar büyük ihtimalle herhangi bir tanrıya ait bir eşya oldukları için tanrı sıfatı

²³ Mezopotamya'da ilahların 'alam dingir-ra' (Šalam ili) olarak yazılan çevirisi 'tanrı imgesi' olarak karşılık bulan yontularda kendilerini bizzat yansıttıklarına inanılırdı. Boden Peggy Jean, "The Mesopotamian Washing of the Mouth (mis pi) Ritual: An Examination of Some of the Social and Communication Strategies which Guided the Development and Performance of the Ritual which Transferred the Essence of the Deity into Its Temple Statue," 7.

²⁴ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, 170.

kazanıp belli bir süre sonra seküler hallerine geri dönmüşlerdir.

Nesnelerin kutsanması durumunu mitolojik bir anlatımla aydınlığa kavuşturan ve nesnelerin ne denli mühim olduğunun anlaşılmasını sağlayan oldukça önemli diğer bir örnek ise evrenin yaratılışı ve düzenlenmesiyle ilgili önemli bir metin olan ‘Kazma’nın Yaratılışı’ mitidir. Bu mit, değerli bir tarım aleti olan kazmanın yapılışından ve kutsanmasından bahseder.

“Efendi, verdiği nimetlerin gerçek yaratıcısı olan..... Kazmayı var etti, günü yarattı, emeği gösterdi, yazgıyı belirledi, Kazmaya ve sepete kudret yükledi. ENLİL kazmasını yüceltti, Başı lacivert taşından olan altın kazmasını, Gümüş ve altın... evinin kazmasını Lacivert taşından..., Geniş bir duvara çıkan tek boynuzlu bir öküzden çıkıntısı olan kazmasını. Efendi kazmayı çağırdı, yazgısını belirledi, Kutsal taç kindu’yu başına koydu.....kazma ve sepet kentler kurar , Sağlam evi kazma yapar, sağlam evi kazma kurar, Sağlam eve bereket gelmesini sağla.”²⁵

2.1.1. Kultmittelbeschwörungen

‘Kultmittelbeschwörungen’ kutsama yöntemi insan yapımı olamayan, hâlihazırda evrenin yaratılışından beri doğada var olan bir nesnenin kutsanması onu özüne döndüren bir eylemdir. Mezopotamya din algısında tuz, sedir, ardıç, ılgın ağacı, tatlı ya da tuzlu su ve sülfür gibi özellikle doğada var olan nesnelerin bir şekilde seküler hale geçmeleri durumunda, kutsanma ritüeli ile tekrar özlerine yani kutsal olarak yaratılışına dönebilirlerdi.²⁶ Bu tür nesnelerin kutsanma eylemleri, nesnelere ritüel uygulamalarında ihtiyaç duyulduğu zaman yapılmaktaydı. Tanrılar tarafından yaratılmış her şey potansiyel olarak zaten kutsallık taşımaktadır. Bu tür nesnelere tekrar kutsallığına kavuşturmak için uygulanan yöntem, Almanca bir kelime olan ‘Kultmittelbeschwörungen’ olarak ifade edilmektedir. Kultmittelbeschwörungen ifadesinde nesnelerin kutsanma eylemleri esnasında bir nesnenin yaratılış döngüsünü tanımlayarak bu var olan potansiyelin açığa çıkartılması yer almaktadır.²⁷ Bu işlem için belirli bir yaratıcı tanrının yardımına da ihtiyaç yoktur; nesneyi yaratıldığı çevrenin şartlarına sözlü olarak yerleştirmek yeterlidir.²⁸

²⁵ Samuel Noah Kramer, *Sumer Mitolojisi*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001, 103.

²⁶ Christopher Frechette, “The Ritual-prayer Nisaba 1 and its Function.” With an edition of Nisaba 1 by Ivan Hruša,” *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 11 (2011): 75.

²⁷ Adam Falkenstein, *Die Haupttypen der Sumerischen Beschwörung*, Leipzig: LSS NF1, 1968, 80.

²⁸ Doğada var olan bir nesnenin kutsanmasına dair örnekler en çok Maqlu ve Şurpu ritüel serilerinde yer almaktadır. ‘Maqlu’ ve ‘Şurpu’ ritüel serileri, özellikle kara büyü uygulamalarını bozmak için yakma işleminin uygulandığı ritüel türleridir. Serilerde kötü gücü temsil eden her şey yakılarak yok edilmeye çalışıldığı için her iki sözcük de ‘yakma’ anlamına gelmektedir. Beatrice Laura Goff, “The Rôle of

Mezopotamya yazılı ritüel arşivleri arasında yer alan en önemli metinlerden biri, Maqlu (yakma) ritüel serisidir. Serinin VI. tabletinde tuzun kutsanması, tuza canlı ve kutsal bir varlık gibi hitap edilmesi *Kultmittelbeschwörungen* yöntemi için önemli bir örnektir:

“*Ey sen tuz, arınmış yerde yaratılan. ENLİL senin kaderini muhteşem tanrıların yiyecekleri için belirledi. Sensiz Ekur’da ziyafet kurulamaz. Sensiz tanrı, kral, lord ve prens tütsünün kokusunu alamaz. Benim için, onun için, onun oğlu için her kim büyüünün etkisi altındaysa serbest bırak, tuz benim büyümümü serbest bırak, benden büyüüyü al! Tıpkı beni yaratan tanrıya yaptığım gibi sana dua etmeye devam ederim.*”²⁹

İlgün ağacının kutsallığının ortaya çıkartıldığı kutsama metninde de bu yöntem ile kutsama yer almaktadır. “*Saf yerde yetişen, saf yerden gelen, saf ağaç, sulama kanalından bolluk içinde su içen İlgün ağacı! Gövdesinden tanrılar yapılır, dallarından tanrılar arınır. Gökyüzünün baş bahçıvanı Igsigsig, dallarını keser ve onları alır.*”³⁰ Burada yer alan “*gövdesinden tanrılar yapılır ibaresi*” tanrı heykellerinin yapımında kullanılan hammaddenin ılgün ağacı olduğunu göstermektedir.

Sedirin kendisinde doğal olarak var olan bu kutsallığını yeniden ortaya çıkartan ve onu kutsayan *Kultmittelbeschwörungen* yöntemi, Şurpu ritüelinde açık bir şekilde ifade edilmektedir. Rahibin önünde bulunan bir parça sedire sanki o anda dağlarda yetişen bir sedir ağacı gibi hitap edilirdi. Bu yöntemle ritüelde kullanılan belirli bir nesne, kutsal kökeniyle tekrar bağlantı kurar ve içinde kendinden var olan güçleri, tanrılara herhangi bir istekte bulunmadan etkinleştirilirdi. Şurpu’dan alınan bir bölüm sedirin kutsamasını içermektedir: “*Kaderi temiz yer olan dağda belirlenen, yüksek dağda büyüyen, Haşur dağından göklere yükselen, güzel kokusu tarlaları aşan, gündüz, gece, muhteşem günde, elverişli günde dağdan gelen serpmeye suyunu hazırlayan, muhteşem sedir! İnsanlığın ağzını yıkar ve arındırır. Uğursuz dil uzakta durur.*”³¹

Falkenstein’in da öne sürdüğü gibi bazı nesnelere ilahi yaradılışla zaten kendi özü tarafından kutsandığı için *Kultmittelbeschwörungen* kutsama yöntemi oldukça etkiliydi.

Amulets in Mesopotamian Ritual Texts,” *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, The Warburg Institute*, Vol. 19, no. 1/2, (1956): 11. Ritüel esnasında rahiplerin yardım istedikleri tanrı, elbette ateş tanrısı GIBİL-NUSKU’dur. Her iki ritüelin de tüm aşamaları bu tanrı ile bağlantılıdır. Ritüellerin tamamı için bkz: Txvi Abush, *The Witchcraft Series Maqlu*, Atlanta Georgia: SBL Press, 2015. Erica Reiner, *Şurpu. A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations*, Graz: AO Beihett 11, 1958.

²⁹ Abusch, *The Witchcraft Series Maqlu*, 23. Maqlu Tablet IV: 111-119. *Tuz’a* dair uygulanan bir diğer kutsama Şurpu Tablet IX:24-4’ de de yer almaktadır. Reiner, *Şurpu. A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations*, 46.

³⁰ Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, 234.

³¹ Reiner, *Şurpu. A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations*, 46. Şurpu Tablet IX, 42-48.

³² Ancak bu yöntem, her nesneye uygulanabilen ve her nesnenin kutsanma ve kutsallaşma aşamasını yansıtmaktan uzaktı. Tanrı imgeleri ya da tapınak davulu gibi insan yapımı objeler için çok başka yöntemler uygulanmaktaydı. Bir imge ya da el yapımı diğer tüm nesnelere, güçlerini yapıldıkları materyalin gücünden almazlardı. Bu tür nesnelere kutsamak ya da canlı hale getirmek çok daha kapsamlı ritüelleri gerektirmekteydi. *Kultmittelbeschwörungen*, var olan potansiyeli ortaya çıkartırken daha kapsamlı olan diğer ritüeller, tanrıların bizzat katılımıyla hiç var olmayandan kutsal nesne yaratırlardı.

Mezopotamya din sisteminde kutsal nesnelere doğa bağlantılarına pek çok mitolojik metinde de rastlanmaktadır. Kutsalın doğanın özünde var olduğu inancına, ‘Çölde ilk çimenlerde’ adlı Damu efsanelerinden³³ birinde bahsedilen kutsal sedir ağacı örneğinde rastlanmaktadır: “*Uzaklara gitmiş olan için geri gelmeyebilir diye ağlıyorum. Uzaklara gitmiş olan çocuğum için geri gelmeyebilir diye ağlıyorum. Uzaklara gitmiş Damu’m için. Ben annesi onu kutsal sedir ağacından doğurdum.*”³⁴ Burada bahsedilen sedir ağacı, tanrının doğduğu yeri işaret ederek özünde zaten kutsaldır. Ancak yalnızca tanrının doğduğu yeri işaret etmekle kalmayıp, aynı zamanda ağacın kendisinin tanrının annesi olduğunu da ifade eder.

3. Eski Mezopotamya’da Ritüel ve Nesne İlişkisi

İnşaat malzemeleri, müzik aletleri, tanrı heykelleri, aletler ve eşyalar gibi insan eliyle yapılmış olan ve hayvan, bitki, nehir gibi kozmosa ait doğada zaten mevcut bulunan nesnelere, insanoğlu var olduğundan beri mutlaka bir dönemde önem kazanmışlardır. Eliade’in belirttiği gibi, tarihte hiçbir nesne yoktur ki bir dönem kutsallığa erişmemiş olsun.³⁵ Bu argümanı destekleyen en önemli kanıt, bir ritüel uygulaması ve büyü sayesinde bir nesnenin o anda seküler alandan çıkarak kutsal alanın bir parçası haline gelebilmesidir. Örneğin; herhangi bir sopa, durduğu yere bağlı olarak hem kutsal olabilir hem de olmayabilir. Rastgele bir yerde duran herhangi bir sopa, orda durduğu sürece sekülerdir. Ancak bu sopa, tesadüfen de olsa kutsal bir eylemde yer

³² Falkenstein, *Die Haupttypen der Sumerischen Beschwörung*, 81.

³³ Damu efsanesi DUMUZİ kültüyle de bağlantılıdır. Bu mitte kız kardeşi ve annesi tarafından aranan Damu’yu konu alır. Aslen bu mit, DUMUZİ ile pek çok paralel unsur gösterir. Damu mitinin beşinci bölümünde Damu’nun annesi, ağıtında sürekli bitkilere gönderme yapmaktadır. Hikâyenin bir versiyonunda kadın kendisini, sedir ağacı ile özdeşleştirmiştir: “*benim böğürlerim sedir, memelerim selvidir! Ey dadı, bacaklarım genç bir sedirdir, henüz toz bir sedirdir, Haşur dağlarının Tilmun adasının karaağacıdır.*” Jacobsen, *Karanlığın Hazinesi*, 98.

³⁴ Jacobsen, *Karanlığın Hazinesi*, 90.

³⁵ Eliade, *Dinler Tarihinin Giriş*, 36.

aldıysa veya kullanıldıysa kutsal alana dâhil edilmiş olur ve kutsal olarak kabul edilir. Bir nesne kutsal olabilmek için, yukarıda da belirtildiği gibi, ya dinsel bir amaca hizmet etmeli; tanrıyı simgeleyen ona ait bir şey olmalı ya da dini bir uygulama içerisinde yer almalıdır. Bu noktada nesnelerin ritüellerde yer alarak dini sisteme dahil olmaları ve ritüel uygulamalarına etkileri Eski Mezopotamya inanç sistemi için oldukça önemli bir konudur.

Ritüel kavramı, antropologların, sosyologların, ilahiyatçıların ve din tarihçileri gibi pek çok farklı uzmanlık alanını ile bağlantılı, sayısız tanımları olan bir konudur. Bu çalışmanın konusu açısından Bidmead'ın yapmış olduğu ritüel tanımı oldukça açıklayıcıdır:

“Ritüel, kutsalın huzurunda, davranışları belirleyen uygulama kuralları, toplumsal standarda ulaşmış ve sürekli tekrar edilen davranışlar, kültürel bir sistem, toplumsal drama veya kültürel performans, bilinç, gönüllülük ve kozmik ya da kutsalda merkezlenmiş stilize edilmiş sembolik eylemler ve aslında tüm bu ifadeleri kapsayan bir kavramdır.”³⁶

Mezopotamya'da kült genel olarak dua, kurban, sunu ve dini uygulamaları içermiştir. Ritüeller esnasında heykel, taş, kil parçası, alet, bitki, hayvan, değerli maden ve taş, besin, sıvılar, sopa vb. pek çok nesne kullanılmıştır. Mezopotamya'da uygulanan ritüeller, sadece yeryüzündeki ihtiyaç ve beklentilerin karşılanması amacıyla gerçekleştirilmiş ve tanrılara saygı göstermek, var olan düzeni korumak, yeryüzünde daha iyi bir hayata ulaşmak ve hastalıklardan ve kötülüklerden uzak durmak için uygulanmışlardır.³⁷ Mezopotamya'daki Numinous kavramını detaylı bir şekilde açıklayan Jacobsen, ritüelin Numinous gücün varlığını garantiye almak ve ona bir yerleşim sağlamak gibi çabalar doğrultusunda yapıldığını açıklamıştır.³⁸

Ritüelin dini yapılanmaya etkisinden, zihindeki dinsel deneyimlerin somut eylemlere dönüşmesini sağlayan bir araç olmasından, inancın devamlılığını sağladığından, kutsalla iletişim geçme yolu olduğundan, toplum yapısındaki öneminden ve aynı zamanda toplumsal birleştirici gücünden genel hatlarıyla yukarıda bahsedilmiştir. Mezopotamya'da ritüel kelimesinin karşılığında kullanılan sözcükler tören, ilahi düzen, hesap, plan, ölçme gibi kavramları içermektedir.³⁹ Bölgedeki dini

³⁶ Juley Bidmead, “The Akitu Festival: Religious Continuity and Royal Ligation in Mesopotamia”, Doktora Tezi, The Faculty of the Graduate School of Vanderbilt University, 2002, 10.

³⁷ Abdullah Altuncu, “Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Tanrılar,” *Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, sy. 1 (2014): 143.

³⁸ Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, 27.

³⁹ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 55.

yapının içerisinde en önemli unsur olan ritüeller, o bölge ve o dönem insanının ciddiyle gerçekleştirdiği, hayatın her alanına yerleştirdiği ve hayati önem taşıyan uygulamalar olmuşlardır.

Mezopotamya tanrılarının insanlardan istediklerini almaları şarttı. Alamadıkları takdirde insanlara öfkelenmişler ve onları sıkıntıya sokmuşlardır. Bunu önlemenin tek yolu da onlara istedikleri şeyi, yani hizmeti ritüel vasıtasıyla sunmak olmuştur. İnsanlar, sadece hizmet etmek için geldiklerine inandıkları bu dünyada hem tanrıları memnun etmek hem de kendi yaşamlarını kaostan uzak tutabilmek için ritüellere sığınmışlardır. Kramer'ın da belirttiği gibi, bireysel adanmışlık ve kişisel dindarlık önemsiz olmamıştır. Ancak tüm Mezopotamya'nın etkilendiği Sumerlerin dünya görüşü sebebiyle gündelik hayatlarında ritüeller baskın olmuştur. "*İnsanoğlu tanrılara hizmet etmekten başka bir amaçla yaratılmadığı için en önemli görevinin bu hizmeti tanrılarını hoşnut ve tatmin edecek bir şekilde kusursuzlaştırmak olduğu açıktı*".⁴⁰ Bunun yanı sıra toplumsal bütünleşme açısından da Mezopotamyalılar törenlere ve ritüellere ilgi duymuşlardır.

Son zamanlarda geliştirilmiş arkeolojik teknolojiler sayesinde Mezopotamya'ya ait yazılı kaynakların da yer aldığı pek çok maddi kültür ortaya çıkarılmıştır. Bu kaynakların ışığında Eski Mezopotamya tarihi ve dini üzerine çalışan bilim insanları, bu bölgenin din ve ritüel yapısıyla ilgili önemli verilere sahip olabilmüşlerdir. Pek çok bilim insanı, Mezopotamya'daki kutsalın ve ritüelin hayatlarında kapladıkları yer ile ilgili aynı doğrultuda düşünmüşlerdir. Campbell "*Doğu'da kutsallık her şeyde kabul edilir*"⁴¹ olarak belirtirken, aynı doğrultuda Bottero bunu şu cümlelerle ifade etmiştir: "*Mezopotamya dünyasında ve o dönemde doğüstü ve din günlük yaşamın bir bölümünü oluşturuyordu.*"⁴² Boden'e göre, "*Mezopotamya'da ritüel, kişisel dini usulden tamamen resmileştirilmiş ritüel uygulamalarına kadar pek çok şekilde var olan sosyal bir kumaş ve gündelik yaşam ile iç içe geçen bir olgudur.*"⁴³ Eliade, "*Ritüel bireyi kolektifle, düzenli yaşamla ve nihayet canlı kozmosla dayanışma içine sokmaktır. Bütün insan eylemleri, kutsallıkla hiçbir ilgisi olmasa bile (yürümek, nefes almak, yemek, aşk, vb) ritüellere dönüştürülmüştür; yani bu eylemler bireysellikten arındırılmış, 'normlara*

⁴⁰ Kramer, *Sumer Mitolojisi*, 180.

⁴¹ Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi*, Ankara: İmge Kitapevi, 2003, 42.

⁴² Jean Bottero, *Mezopotamya: Yazı Akıl Tanrılar*, Ankara: Dost Kitabevi, 2012, 231.

⁴³ Boden, "The Mesopotamian Washing of the Mouth (mis pi) Ritual: An Examination of Some of the Social and Communication Strategies which Guided the Development and Performance of the Ritual which Transferred the Essence of the Deity into Its Temple Statue," 59.

uygun' hale getirilmiştir", diye belirtmiştir".⁴⁴

Mezopotamya toplumları, yapılan her şeyin dini bir anlamı olduğunu düşünmüşlerdir ve her şeyde kutsalı görmeleri ve yaşatmaları, ritüelleri günlük hayatın her alanına yaymalarına sebep olmuştur. Böylece Mezopotamya'da ritüel uygulamaları, hayat akışının tam merkezinde yer almıştır ve kutsalın her şeyde var olabilme gibi bir potansiyeli olmuştur. Ritüelin kutsalla iletişim kurmak için atılan bir adım olduğu kabul edilirse, Mezopotamya dünyasında yapılan her hareket doğal olarak bir ritüele dönüşmüştür. Mezopotamya'da ritüellerin günlük hayatın her alanına sızmasının elbette esas nedenlerinden biri, natüristik din inancı ile yoğrulmuş bir toplum olmalarındandır. Kültürel algılayış ve sosyal kurgu ile iç içe olan dini inanç toplumun ritüellerini şekillendiren en önemli unsurdur.

Bir ritüelin biçimsel yapısını ritüel sahibi, görevli din adamı, kutsal mekan, gerektiğinde kullanılmak üzere birtakım aletler, talep formülü, dua, tedavi edici olduğu düşünülen ifadeler, hareketler, tanrıyı temsil eden heykel ya da nesne gibi temel unsurların birleşimi oluştururdu. Ritüeller, zihinde oluşan gerçek soyut gücü eşyalarda somutlaştırarak nesnelere kutsallık ve güç yaratırlardı. Bir ritüelin bütün olarak etkili oluşu ayrı ayrı ele alındığında da etkili olduğu anlamına gelirdi ve bu da nesneyi aktifleştirerek zihinde oluşanın artık gerçek hayatta var oluşunu sağlardı.

Çalışma sürecinde elde edilen kaynaklarda, Eski Mezopotamya'da genel anlamda en çok uygulanan ritüel türlerinin, her ritüelde mutlaka yer alan sunu, kurban, libasyon uygulamalarını ve arınma, kötülük kovma, kehanet, doğum, cenaze, tapınak inşası, rüya, tanrı heykeli canlandırma, yeni yıl ve tedavi ritüelleri oldukları görülmüştür. Bu ritüellerden bazıları, temel ritüel olarak her uygulamanın içinde yer alırken, bazıları da tamamen ayrı bir tür olarak karşımıza çıkmıştır.

Mezopotamya dini inancını somutlaştırarak ortaya koyan en önemli unsurlardan biri, bu ritüellerde kullanılan nesnelere dir. Nesnelere, o dönem ve o bölgede yaşayan insanların zihinlerinde yarattıkları doğaüstü soyut çevreyi, edimsel olarak inşa etmelerine yardımcı olurlardı. Yaratılan ortam ve eylemlere dâhil edilen nesnelere, dini sistemi kalıcı kılan, güçlendiren, destekleyen ve doğaüstü güçleri somutlaştırarak onların varlıklarını kanıtlayan ve böylece din sisteminin varoluşunu doğrulayan öğelerdi. Eliade'in de belirttiği gibi nesnelere uygulamaya dönük değerlerinin yanı sıra

⁴⁴ Mircea Eliade, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002, 42.

büyüsel kökenli anlamlara da sahiptirler. Kutsal, kesin yasalarca yönetilir ve insanın uğraşları nesnelere ve insanüstü değerlere bağlıdır.⁴⁵

Ritüel nesnelere ve ritüel eylemler ritüelin iki farklı ögesi olarak düşünülmektedir. Ancak çoğu durumda bu iki unsur, pek çok açıdan birbiriyle örtüşmektedir. Ritüel nesnelere, şu tip soruları kapsar: Ritüelde neler, nasıl ve neden kullanılıyor? Belirli bir nesnenin kullanım sebebi, ritüel metinleri içerisinde net bir şekilde açıklanmaz ve farklı ritüellerde kullanılan aynı nesnenin, ritüelin amacına göre kullanım amacı değişebilir.⁴⁶ Ritüellerde kullanılan nesnelere çok yönlü doğasının dışında ritüel nesnelere ve ritüel mekanlarının birbirleriyle etkileşimlerinden bahsedilmesi gerekir. Genel anlamda ritüel nesnelere ne anlama geldiği ve nesnenin belirli bir ritüeldeki önemi, ritüel metninde net açıklanmadığı için nesnelere manasını çözmeye çalışmak ve onlara tek bir anlam yüklemek, temkinli yaklaşılması gereken bir alandır. Bunun yanı sıra bir ritüel metninde bir nesnenin kullanım amacından bahsedilmiş olsa bile bu durum, o nesne için genelleme yapılarak hep aynı amaçla kullanılacağı anlamına gelmemelidir.

Mezopotamya’da sayısız nesne ile gerçekleştirilen çok çeşitli ritüel mevcuttur ve ritüellerin türlerine ve amaçlarına göre nesnelere kullanım yerleri de değişmektedir. Su, içki, çeşitli merhemler, asfalt, sedir çubuğu, ılgın ağacı dalı, meşale, tütsü kabı, müzik aletleri, bakır, büyü ipleri, muskalar, tanrı ve demon tasvirlerinin bulunduğu tılsımlar, insan ve hayvan figürlü objeler ve bunun gibi pek çok nesnenin kullanıldığı Mezopotamya ritüellerinde bir nesnenin tam kullanım amacını kavramak ve ona tek bir anlam yüklemek mümkün olmayan bir durum olmuştur. Örneğin; Goff, Mezopotamya’ya ait silindir mühürlere ve muskalara dair yapmış olduğu çalışmalarda düğümlerin, taşların, yüzüklerin, boncukların, silindir mühürlerin hatta ayakkabıların bile Mezopotamya ritüellerinde kullanıldığından bahsetmiştir.⁴⁷ Bu doğrultuda ritüelin türüne, uygulama amacına, ritüel zamanı ve mekanına göre bir nesnenin farklı işlevlerinin olabileceği ihtimali, özellikle bu çalışma için, göz önünde bulundurulması gereken en önemli noktalar arasında olmuştur.

Laneri, nesnelere zihinde canlandırdıkları anlamların maddi dünyaya nasıl yansıdığını açıklamıştır. Antik kültür uygulama kalıntılarında heykeller, yiyecekler,

⁴⁵ Eliade, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, 42.

⁴⁶ Cranz Isabel, “Impurity and Ritual in the Priestly Source and Assyro-Babylonian Incantations”, Doktora Tezi, Johns Hopkins University, 2012, 135.

⁴⁷ Goff, “The Rôle of Amulets in Mesopotamian Ritual Texts,” 18.

binalar, hayvanlar ve bunun gibi çok geniş bir yelpazeyi kapsayan, ritüelde yer alan dini unsurlara rastlanmış ve ritüel katılımcılarının bilişsel hafızalarında yer edinen yaygın sözlüklerin yaratılması için duyuşsal ipuçlarının da bu objelere bağlandığı görölmüştür.⁴⁸ Bu bağlamda yapılan bilişsel çalışmaların alanı, ritüelde kullanılan kalıntıların yorumlanmasına da yardımcı olmuştur. Laneri, zihinde oluşun din ile bağlantılı bilişsel kavramların somutlaştırılma sürecine dair teorik bir çerçeve yaratmıştır. Bunun yanı sıra bu gibi bir çerçeve içerisinde önemli olan nokta, tamamen birbirinden farklı çizelgedeki nesnelerin nasıl olup da aynı dini bütün içerisinde yer alabilmeleridir. Tüm bu duyuşsal ve bilişsel deneyimlere anlam verebilmenin tek yolu, ritüel eylemlerde kullanılan objelerin zihinde yarattıkları anlamı tekrar ortaya koyabilmektir. Örneğin; Namburbi ritüelinin bazı uygulama şekillerinde tanrılarla nesnelere arasında iletişim kurulmaya çalışılıp nesneye tanrı gibi yakarışta bulunulduğu tespit edilmiştir.⁴⁹

Tanrılarla nesnelere arasında kurulabilen doğrudan bağlantı oldukça dikkat çekici bir konudur. Cansız ve dünyevi nesnelere panteonun önemli ilahlarına eşit sayılması prensibi, Mezopotamya'nın din yapısının içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. Antik Mezopotamya metinlerini inceleyen ve bu eşitliği net bir şekilde ortaya çıkaran kişisi Livingstone'dur.⁵⁰ Tapınaklarda ve dini ayinlerde kullanılan tanrı imgelerinin ritüel donanımlarını ve materyallerinin listesini içeren metinler mevcuttur. Bu listelerde ritüellerde kullanılan sıradan basit nesnelere, tanrılarını işaret ettiği göze çarpmaktadır.

Bazı Mezopotamya ritüel metinleri, tanrı ve nesne bağlantısını kurma açısından oldukça açıklayıcıdır ve toplumun bakış açısına oldukça uygundur. Örneğin; alçı, tanrı Ninurta'yı temsil ederken zift, demon Aşakku'yu yansıtır. Metinde geçen eşitleme listesinde beyaz maddeler iyiyi ve tanrılarını işaret ederken koyu renkliler kötülüğün ve demonların maddeleridir. Pratikte hasta kişinin evinin kapsının önü, alçıtaş ve zift ile din görevlisi tarafından sıvanırdı. Sembolizm kapsamında alçı, zifti yok edebilmekte ve bu da mitolojiye Ninurta'nın Aşakku'ya karşı kazandığı zaferi kanıtlamaktadır. Kapının önüne sıvanmış bu maddeler de sembolik savaşlarının temsilidir ve ritüel olarak uygulanışlarıdır. Aşakku'nun yenilgisiyle demonların sebep olduğu hastalık da ortadan

⁴⁸ Nicola Laneri, "Connecting Fragments: a Sensorial Approach to the Materialization of Religious Beliefs in Rural Mesopotamia at the Beginning of the Second Millennium BC," *Cambridge Archaeological Journal*, Volume 21, Issue 1 (2011): 77.

⁴⁹ Hande Duymuş Floiriti, "Eski Mezopotamya'da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış," *Tarih Okulu Dergisi* Yıl 6. sy XV (2013): 32.

⁵⁰ Detaylı bilgi için bkz: Alasdair Livingstone, *Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholars*, Chapter 5, Oxford: Clarendon Press, 1986.

kaldırılmış olur. Tanrılarla nesnelere eşleyen metinlerin kendi içlerindeki mantığı, bazı betimlemelerde tamamen gizem olarak kaldığı için her zaman yukarıdaki örnek kadar kolay çözümlenemeyebilir.⁵¹ Ritüel nesnelere açıklama tekniklerini geliştiren din görevlileri, bu nesnelere doğüstü dünyada Numinous anlam yükleyerek ve onlara ritüellerde önemli roller pay ederek, karmaşık kavramları açıklayabilmişlerdir.

Sempati büyülerini, nesnelere ritüellerde kullanımına en geniş yer veren ritüel türlerinden birisi olmuştur. Sempati büyülerinde nesnelere, sayısız doğüstü gücün ve hatta kendilerinden uzakta bulunan başka nesnelere de yerine geçebildiği için bu tür ritüeller, tamamen nesnelere üzerine kurulmuştur.⁵² Sempati büyülerinin hayvanlar, insanlar, cansız nesnelere ve bitkiler arasındaki birbirlerini doğrudan etkileyebilen bir ilişki üzerine kurulmuş olduğu bilinmektedir. Bu ilişki ve bağlantı, gelişmiş güzel olmamıştır ve bazı nitelikleri de gerektirmiştir. Tanrılarla nesnelere ilişkilerinde Butler'in de bahsettiği gibi iki farklı açıdan sempati ilişkisi söz konusu olmuştur; nesne tamamen tanrının gücünü temsil ederken aynı zamanda tanrı, sıradan sempati bağının düzenine de dâhil olmak zorunda kalmıştır.⁵³

Frazer, 'benzerlik yasasını' ileri sürerek 'benzer benzeri çeker' olgusuyla nesnelere sempati büyülerindeki diğer varlıklarla olan ilişkisini açıklamıştır. 'Benzer' benzerin üzerinde hâkimiyet kurabilmiş ve 'benzer' bir durumu tedavi etmek, düzeltmek ve iyileştirmek için kullanılabilmiştir. Örneğin; ödem tedavisi için suyun bol içilmesi gerektiği gibi. Bunun tam tersi olan 'zıtlıklar kanunu' da aynı doğrultuda ancak farklı işleyişle ortaya konulmuştur⁵⁴. Bu prensipte herhangi bir şeyin tam tersi olan şey, diğer şey üzerinde hâkimiyet kurabilmiş ve kötü durumun ortadan yok olmasını sağlamıştır. Ritüellerde nesne kullanımı ile ilgili Frazer'ın öne sürdüğü benzerlikler ve zıtlıklar kanununun her ikisi de bir ritüelde yer alabilmiştir ancak kullanılan nesnenin hangi bir prensip ile o ritüelde yer aldığını ve kullanıldığını tespit etmek oldukça zor olmaktadır.

Mezopotamya ritüellerinde kullanılan nesne eşleştirmelerine en yaygın olarak Namburbi ritüellerinde demonlara ve kötü ruhlara karşı yapılan ritüellerde ve rüya

⁵¹ Livingstone, *Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholar*, 184-186.

⁵² Louise S.A. Butler, "Mesopotamian Conceptions of Dream and Dream Rituals", Doktora Tezi, University College London, 2017, 216.

⁵³ Butler, "Mesopotamian Conceptions of Dream and Dream Rituals," 217.

⁵⁴ James G. Frazer, *The Golden Bough: A Study of Magic and Religion*, London: Macmillan and Co., Ltd, 1900, 9.

ritüellerinde rastlanmıştır. Bunlar, genellikle ritüelin uygulama amacını oluşturan kişinin ya da objenin yerine onu temsil eden bir nesnenin üzerine uygulanan eylemleri kapsamış ve bu temsili nesnelere, uygulama esnasında tamamen temsil ettikleri 'şey'in yerini almışlardır. Sempati büyülerinin çoğunluğu bu açıdan tanrılara yönelik olmayıp, nesnelere yönelik olmuş ve kişiye yapılan uygulamalar nesnelere aktarılarak onlara uygulanmışlardır.⁵⁵

Namburbi ritüellerinde eğer uğursuz nesne, uygunsuzluğu nedeniyle direkt olarak yok edilemezse bunun yerine sembolik yok etme ya da parça parça ortadan kaldırma uygulanırdı; karınca yuvasına tatlı kokulu yağı serpmek gibi.⁵⁶ Mezopotamya'da çoğu durumda kötülük getirecek nesne, ulaşılamayacak kadar hareketli, uzak mesafede ya da hayali olabilirdi. Böyle bir durumda yaklaşan kötülük, yok edilmeye uygun somut bir nesneye aktarılırdı.⁵⁷ Bazı Namburbi ritüellerinde, kötülüğün yerine konulan heykeller uğursuzluğa sebep olan hayvanlardan da oluşmaktaydı. Ayrıca hayvana ait bir parça da onu temsil edebilirdi; keçinin kıllarının bir keçiyi temsil edip, uygulanacak işlemin kıllarına uygulanması gibi.⁵⁸

Namburbi ritüel metinlerinde pek çok nesnenin kullanımı söz konusudur. Bu ritüellerin din sistemindeki yeri, ritüel uygulama tekniklerini açıklaması açısından oldukça dikkat çekicidir. Nesnelere ritüeldeki işlevlerine ve kullanım amaçlarına dair pek çok gözlemin yapılmasına olanak sağlayan bu ritüel türü, bu çalışma açısından da oldukça farklı bir değere sahiptir. Küf mantarı uğursuzluğu için uygulanan bir ritüelde Namburbi'nin genel çerçevesine ve belirli nesnelere kullanımına dair bilgilere ulaşmaktayız.

“Eğer bir adamın evinin dış kuzey bölümünde küf mantarı varsa, ev sahibi ölecek ve evi dağılacak. Uğursuzluğu def etmek için, ilgin ağacından altı tane balta yap ve onlarla bazı küfleri kazıyarak çıkar. Bir hurma ağacının kuzeye bakan dalları ile süpür. Onu kamışlardan yapılmış sepetin içerisinde birleştir. Meşaleyle yak ve üzerine çamur ve alçıtaşı koy ve onun uğursuzluğu yok olacaktır. Şu sözleri ezbere söyle: “Ea uyguladı, Ea uğursuzluğu yok etti.” Aynı gün evin sahibi “İşum bunu kabul et der” ve kırmızı erkek bir koyunu İşum önünde kurban eder. Kafasını ve eklemelerini biranın içine yerleştir ve onları dış kapının önüne göm. O adamı orada beklet ve üzerine kutsal su serp ve şunları

⁵⁵ Sempati büyülerinin anlatıldığı bu bölümde bahsedilen nesnelere tamamen cansız varlıklardan oluştuğu düşünülmemelidir. Mezopotamya'da hayvanlar ve insanlar da nesne olarak özellikle sempati büyülerinde kullanılan önemli objeler arasında yer almaktadırlar.

⁵⁶ Richard Caplice, *The Akkadian Namburbi Texts: An Introduction*, California: Undena Publications, 1974, 15.

⁵⁷ Butler, “Mesopotamian Conceptions of Dream and Dream Rituals,” 219.

⁵⁸ Caplice, *The Akkadian Namburbi Texts: An Introduction*, 11.

söyle: “Kutsal su, temiz su, Dicle’nin kutsal suyu, Apsuyla birleşen saf nehir, Dicle dağın anası! Adam gökyüzü kadar temiz olsun! Yeryüzü kadar temiz olsun! Gökyüzün ortası kadar temiz olsun! Kötülüğün dili uzakta durmasını sağla! Gökyüzünü kutsa, yeryüzünü kutsa!”⁵⁹

Bu ritüelde uğursuzluk ve kötü sonuçlar getireceğine inanılan bir şeyi def etmek için sistematik yöntemler kullanılmıştır. Namburbi ritüel uygulamalarının en dikkat çeken yanı, her işarete farklı bir yöntem geliştirilmiş olmasıdır. Her ritüelin sebebinin kaynağına göre bu ritüel, uygun olan farklı nesnelere, sistemleri ve hatta farklı tanrılara farklı yakarışları içermektedir. Uğursuzluğa bağlı olarak işlevsel nesnelere ritüel eşliğinde kullanılmış olması aslında bilimsel gerçekliklerle de uyum sağlamaktadır. Kötü bir durum karşısında hem hayatlarını çevreleyen inanç sistemini devreye sokmuşlar hem de neden olan kötülüğe mantıksal çözümle yaklaşmışlardır. Yaşadıkları dönemin ve çevrenin sunduğu imkanlar neticesinde oluşturdukları inanç sisteminin içerisine bilimsel gerçekliği, kendilerine has nedensellikleri doğrultusunda entegre etmeyi başarmışlardır. Oluşturdukları mantıksal ve tutarlı inanç sistemi, onlara günümüz tabiriyle ‘medeniyetin beşiği’ olma niteliğini kazandırmıştır.

İnsanları ve hayvanları da ritüellerde kullanılan nesnelere arasına koymak, ne kadar imkânsız gibi görünse de Eski Mezopotamya için oldukça olağan bir durum olmuştur. Yerine koyma ritüellerinde kişileri ve hayvanları da nesne gibi düşünmüşler ve belirli durumlarda kullanmışlardır; kraliyet ailesine mensup bir kişinin, (krala dair kehanetle belirlenmiş tüm işaretler gözlemlenerek) özellikle kralın başına gelecek kötü bir durumdan korumak için yerine geçici olarak bir kişi atanmış ve kralın kaderi değiştirilerek kehanetle belirlenmiş kötü şeyler, yerine geçen kişinin üzerine yüklenmiştir. Örneğin; Asur dönemine ait bir kehanet ritüelinde kralın öleceğine dair bir işaret gelmiş ve yüz gün boyunca kralın yerine sıradan bir kişi (Asur dilinde ‘sar-puhi’ olarak adlandırılır) geçirilmiştir. Kehanetin gerçekliğini yok etmek ve kaderi değiştirmek için yerine geçen kişi, yüzüncü günün sonunda öldürülmüş ve uygun biçimde gömülmüştür. Böylece kral, ölümden kurtulmuş ve yaşamı bir sonraki kehanet işaretine kadar güvence altına alınmıştır.⁶⁰

Yerini alma ritüellerindeki nesnelere birbirine benzetilerek ritüellerde kullanılmasının bir diğer boyutu da renk ve şekillerinin uyumuna bakılmasıdır. Örneğin; bir bitkinin rengi ile bir taşın rengi arasında bir bağlantı kurulabildiği gibi diğer bir

⁵⁹ Caplice, *The Akkadian Namburbi Texts: An Introduction*, 18.

⁶⁰ Leo A. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia- Portrait of Dead Civilization*, London: The University of Chicago Press, 1977, 100.

bitkinin şekliyle aynı taşın arasında da bağlantı kurulabilmektedir. Böyle bir durumda hangi bitkinin kullanılacağına ritüel uygulamasının türü yönlendirirdi. Nesnelere arasında zıtlıkla ya da benzerlikle bir kere bağlantı kurulduğunda fiziksel olarak ayrı yerlerde de olsalar bağlantı kalıcı hale gelirdi. Bu sayede nesnenin özü, bütünü tek bir parça ile temsil etme özelliği kazanırdı. Bir parça için gerçekleştirilen her eylem bağlantılı olduğu tüm nesnelere etkilerdi.

Nesnelerin minyatür temsillerinin oluşturulup ritüellerde kullanılması da objelerin ritüellerde kullanımının diğer bir boyutunu oluşturur. Antropomorfik tanrı heykel modeli, bir açıdan bu tür nesnelere örnek teşkil etse de ritüellerde kullanılan çok daha farklı modeller de yer almaktaydı. Eski Mezopotamya'da sadece ritüeller için oluşturulmuş, gerçeğiyle birebir örtüşen ortamlar kurulmuştu. Ambos, Eski Mezopotamya'da sadece ritüeller için özel oluşturulmuş ritüel yapılarını ve nesnelere kapsayan bir çalışma yapmıştır.⁶¹ Yapıların gerçek inşalarının ritüel uygulamaları için birebir aynı ortamın minyatür versiyonlarını kurduklarını vurgulamıştır. Mezopotamya'da tapınak gibi kalıcı dini yapılar devasa boyuttalardı ve kozmik sembolizmin temsilcisiydiler. Ancak belirli ritüel uygulamaları için bunların küçük versiyonları gerekliydi. Bunun için öncelikle ritüel uygulama süresince geçici, kısa ömürlü ve kamış, un veya toprak gibi materyallerin kullanıldığı dayanıksız yapılar oluşturulurdu.

Mezopotamya kanallarının yapım ritüelleri esnasında ritüel talimatlarında sulama kanalını geçmek, dağları aşmak gibi talimatlar bulunmaktaydı. Bazı durumlarda sulama kanalını ya da bir yolu geçmek, sorunsuz bir eylem olsa da bir dağı aşmak aynı kolaylıkta bir eylem değildi. Bundan dolayı ritüel talimatı için gerekli olan ama mümkün olmayan durumların, minyatür formları yapılmıştır. Bu duruma uygun bir örnek Mezopotamya ritüel talimatlarını içeren bir el kitabında yer almaktadır: *“Çakıllarla çapraz iki çizim oluştur. İlgin ağacı dallarından yapılmış kazıklarla yedi tane kanal aç ve yedi kuyu kaz... yağ ve şurubu kümele.... ritüel uzmanı onun üzerinden karşıya geçecek....”*⁶²

⁶¹ Claus Ambos, “Temporary Ritual Structures and Their Cosmological Symbolism in Ancient Mesopotamia,” *Heaven on Earth Temples, Ritual, and Cosmic Symbolism in the Ancient World*, edited by Deena Ragavan. *Papers from the Oriental Institute Seminar Heaven on Earth Held at the Oriental Institute of the University of Chicago. Michigan: Printed by McNaughton & Gunn, Saline, 2012, 252-253.*

⁶² Ambos, “Temporary Ritual Structures and Their Cosmological Symbolism in Ancient Mesopotamia,” 253.

Kuyu kazmak, bir binanın temelini oluşturmak gibi diğer altyapı inşaları ile aynı doğrultuda yeraltı dünyasına kadar ulaşırdı. Bu durumda gerçek bir kuyunun kazılması eylemi, izinsiz girildiği için yeraltı dünyası tanrılarına adanan kurbanları ve duaları gerektirirdi. Rahip, birkaç minyatür kuyunun üzerinden atladığında yeraltı dünyası ile doğrudan bağlantıya geçilirdi. Buradan, minyatür kuyuların gerçek kuyuların yerini aldığı çok net bir şekilde anlaşılmaktadır. Dahası, bu kişinin bu küçük kopyaların üzerlerinden atlarken kendilerini gerçek kuyuların suyu ile arındırmaları gerekmektedir.⁶³

Benzer şekilde diğer kurgulanmış bir ortama, kem göze karşı uygulanan bir ritüelde rastlanmaktadır. Minyatür ortam ve nesne yaratma konusuyla bağlantılı olarak kem göze karşı yapılmış göz motifleri benzer benzerin üstesinden gelir prensibini kapsarken aynı zamanda bir ritüel talimatında minyatür nesne kavramını da ortaya çıkarmaktadır: “Gözü yedi kanalın üzerinden karşıya geçir, gözü yedi sulama kanalının üzerinden karşıya geçir. Gözü yedi dağın üzerinden geçir.”⁶⁴ Bu ritüel talimatından anlaşıldığı kadarıyla bahsedilen bu yedi kanalın ve dağın gerçek olmadığı anlaşılmış ve dolayısıyla ritüel için uygun bir ortam yaratılmıştır.

Mezopotamya edebi sanatında önemli bir yer tutan tartışma metinleri, bu toplumun dininde nesnelere ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Nesnelere canlı olarak kabul edildiğinin bir diğer kanıtı olan bu metinlere örnek olarak gümüş ile bakırın karşılıklı konuşması verilebilir. Bu metinde gümüşün kutsallığı ve önemli bir gömü objesi olduğu açıkça belirtilmiştir: “Gümüş sen kendine ancak sarayda bir yer bulursun, senin görevlendirildiğin yer orasıdır. Saray olmasaydı görevin olmazdı; oturacağın yer bulunmazdı... Seni en karanlık mezarlara, bu dünyadan kaçış yerlerine gömerler... Bir tanrı gibi sen de elini yararlı hiçbir şeye sürmüyorsun... Sen karanlık mekânlara git mezarında yat”.⁶⁵

⁶³ Ambos, “Temporary Ritual Structures and Their Cosmological Symbolism in Ancient Mesopotamia,” 253.

⁶⁴ Ambos, “Temporary Ritual Structures and Their Cosmological Symbolism in Ancient Mesopotamia,” 253.

⁶⁵ Kramer, *Sümerler*, 350.

Sonuç

Natürüstik yaklaşım doğrultusunda Eski Mezopotamya toplumlarının inançları incelendiğinde, bu toplumların 'kutsalı' tüm doğa olaylarına bağlayarak yaşamlarında karşılaştıkları her şeyi doğaüstü bir varlıkla açıklamaya çalıştıkları görülmüştür. Mezopotamyalılara göre doğaya ait her faktör anlaşılabilir bir sonuç getirmiştir ve bu nedenle doğada gerçekleşen tüm oluşumları tanrısal güçlere bağlamışlardır. Yapılan tüm araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla, Mezopotamya'da kavranamayan her durum ve olay, insanlardan çok daha yüksek mevkilerde bulunan, ulaşılamaz olan, saygı ve korkunun iç içe geçtiği duygular beslenen, ancak insanlar gibi yaşayan, sayısız tanrının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Günümüzde din olgusu açısından oldukça önemli bir kavram olan 'Numinous' kapsamında, Mezopotamya tanrılarının güçleri incelenmiş ve her tanrının, kendi kutsallığını yansıttığı bir Numinous güç yarattığı sonucu elde edilmiştir. Semavi dinlerin inanç sistemindeki iman etme anlayışından farklı olarak, Mezopotamya'da Numinous güç, tek bir gerçekte değil, tüm tanrılarının yansıttığı sayısız güçte yer aldığı anlaşılmıştır. Kutsalla iletişime geçme sebepleri de tamamen yaradılış amaçlarıyla doğrudan bağlantılı olarak, kutsalı tatmin edip, düzeni bozmadan istenilen huzuru elde etmek olduğu görülmüştür.

Eski Mezopotamya'yı çağdaşı olduğu uygarlıklardan ayıran en temel özelliklerinden biri, belirli ritüeller sayesinde canlandıklarına inanılan insan biçimli tanrı heykelleridir. Bu tanrı heykelleri, gökyüzünde yaşadıklarına inanılan tanrılarının, yeryüzünde mevcudiyet bulduklarının temsilidirler. Bu heykellerin, insan biçimli olmalarının sebebi, Mezopotamyalıların, gökyüzünde yaşayan tanrılarının insanlar gibi yaşadıklarına inanmalarından kaynaklanmaktadır. Mezopotamya'da, tanrılarının yemek yemek gibi her türlü insani eylemi gerçekleştirebilen, ancak insanlardan farklı olarak, doğaüstü tüm niteliklere sahip olan yaratıcı güçler oldukları düşünülmüştür. Eskiçağ dinleri araştırma sonuçlarından anlaşıldığı kadarıyla, 'antropomorfizm' yani 'insanbiçimcilik', Mezopotamya din yapısına özgü, oldukça ayırt edici bir özelliktir. Bu düşüncenin alt yapısını oluşturan etmenler, tamamen yaşanılan dönemde ve bölgedeki halkın yaşadıkları dünyaya dair varsayımlardan çıkardıkları ve mantıklarına uyarladıkları gerçeklerle ilgilidir. Bu da Mezopotamyalıların, yaratıcılık ve doğaüstü

güçler haricinde, yaşamsal faaliyetler açısından kendi yaşadıkları yeryüzü ile spirüel dünya arasında çok keskin bir ayrım göremediklerini göstermektedir.

Mezopotamya'da uygulanan tüm dini eylemlerin amacı, tanrılara saygı göstermek, var olan düzeni korumak, yeryüzünde daha iyi bir hayata ulaşmak, hastalıklardan ve kötülüklerden uzak durmak olmuştur. Bir ritüelin biçimsel yanı, ritüelin uygulanacağı kişiyi, görevli din adamını, kutsal bir mekânı, gerektiğinde kullanılmak üzere birtakım aletleri, talimatları, duaları ve çeşitli ifadeleri, hareketleri, tanrıyı heykellerini ya da oldukça farklı nesneyi kapsayabilmıştır.

Mezopotamya'nın ritüel uygulamalarında kullanılan nesnelere oldukça çeşitli olmuştur. Nesne çeşitliliğinin yanı sıra, çok farklı ritüel uygulamalarında, bir nesnenin dahi pek çok farklı amaçla kullanıldığı tespit edilmiştir. Mezopotamya dininde gözlemlenen genel eğilim, inancı soyutluktan çıkarıp daha anlaşılır olan somut kavramlara dayandırmak olmuştur. Bu açıdan somutlaştırılmaya çalışılan Mezopotamya dini inancını ortaya koyan en önemli unsurlardan biri, dini eylemlerde yani ritüellerde kullanılan somut nesnelere dir. Mezopotamyalıların zihinlerinde kavramsal olarak yer alan doğüstü ve spirüel âlem, nesnelere sayesinde anlaşılır ve daha konkr olgulara dönüşmüştür. Mezopotamyalı toplumların doğüstü güçleri, kavram olmaktan çıkarak, yeryüzü âlemine dahil edebilmenin yolu olarak, nesnelere doğüstü anlamlar yükleyip, onları ritüel uygulamalarına dahil ederek, kalıcı ve gözle görülen bir sistem bulabildikleri gözlemlenmiştir. Mezopotamya'da nesnelere kutsallığına dair elde edilen mevcut bilgilerde, nesnelere kutsallığının iki farklı boyutta incelenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Bunlardan birincisi; bir nesnenin doğada özden var oluşuyla, yani tanrılar yarattığı için kutsal olması ve bu kutsallık Almanca bir terim olan 'Kultmittelbeschwörungen' yöntemiyle açığa çıkartılabilmesi olmuştur. Nesnenin kutsallığının bir diğer boyutu ise, insan yapımı olan bir nesnenin, türüne göre, farklı ritüel uygulamaları sayesinde ya da her hangi bir ritüel uygulamasına dahil olarak kutsallık kazanabilmiş olmasıdır. İncelenen ritüel metinlerinde, Mezopotamya'da sayısız nesne ile gerçekleştirilen çok çeşitli ritüellerin olduğu, amaçlarına göre nesnelere kullanım yerlerinin de değiştiği görülmüştür. Su, içki, çeşitli merhemler, asfalt, sedir çubuğu, ilgin ağacı dalı, meşale, tütsü kabı, müzik aletleri, bakır, büyü ipleri, muskalar, tanrı ve demon tasvirlerinin bulunduğu tılsımlar, insan ve hayvan figürlü objeler, çeşitli adak objeleri ve bunun gibi pek çok nesnenin kullanıldığı Mezopotamya ritüellerinde, bir nesnenin tam kullanım amacını kesin olarak değerlendirmek ve ona tek bir anlam

yüklemenin mümkün olmayan bir durum olduğu anlaşılmıştır.Halkı tarafından, her açıdan somutlaştırılmaya çalışılmış Mezopotamya dini inancını ortaya koyan en önemli unsurlardan biri, dini eylemlerde, yani ritüellerde kullanılan nesnelere dir. Nesnelere, o dönem ve o bölge toplumlarının zihinlerinde yarattıkları doğaüstü soyut çevreyi, edimsel olarak inşa etmelerine yardımcı olmuşlardır. Yaratılan ortam ve eylemlere dâhil edilen nesnelere, dini sistemi kalıcı kılan, güçlendiren, destekleyen ve doğaüstü güçleri somutlaştırarak onların varlıklarını kanıtlayan ve böylece din sisteminin varoluşunu doğrulayan unsurlar olmuşlardır. Bu bağlamda, bu din sistemi içerisinde her şey natürizm ve animizm bakış açısı ile canlı olma niteliği kazanarak din sisteminin ve ritüellerin en önemli öğeleri arasında yer almıştır.

Kaynaklar

ABUSH, T., *The Witchcraft Series Maqlu*, Atlanta Georgia: SBL Press, 2015.

ALTUNCU, A., “Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Tanrılar.” *Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, sy. 1 (2014): 141-165.

AMBOS, C., “Temporary ritual structures and their cosmological symbolism in ancient mesopotamia.” *Heaven on Earth Temples, Ritual, and Cosmic Symbolism in the Ancient World*, edited by Deena Ragavan. *Papers from the Oriental Institute Seminar Heaven on Earth Held at the Oriental Institute of the University of Chicago*, Michigan: Printed by McNaughton & Gunn, Saline, 2012.

AY, Ş., “Mis-Pi, Pit-Pi Ritüelleri ve Eski Mezopotamya’da İnsan Tanrı İlişkisi.” *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 6, sy. 15 (2013): 1-21.

BAUDRILLARD, J., “The System of Collecting.” Trans: R. Cardinal. *In The Cultures of Collecting*, Edited by J. Elsner and R. Cardinal. Cambridge MA: Harvard University Press, 1984.

BECKERLEG, L. C., “The Image of God" in Eden: the Creation of Mankind in Genesis 2:5-3:24 in Light of the mis pi pit pi and wpt-r Rituals of Mesopotamia and Ancient Egypt”, Doktora Tezi, Harvard University Cambridge, 2009.

BIDMEAD, J., “The Akitu Festival: Religious Continuity and Royal Ligation in Mesopotamia”, Doktora Tezi, The Faculty of the Graduate School of Vanderbilt University, 2002.

BODEN, P. J., “The Mesopotamian Washing of the Mouth (mis pi) Ritual: An Examination of Some of the Social and Communication Strategies which Guided the Development and Performance of the Ritual which Transferred the Essence of the Deity into Its Temple Statue”, Doktora Tezi, The Johns Hopkins University Baltimore, 1998.

BOTTERO, J., *Mezopotamya: Yazı Akıl Tanrılar*, Ankara: Dost Kitabevi, 2012.

BUTLER, S.A. L., “Mesopotamian Conceptions of Dream and Dream Rituals”,

Doktora Tezi, University College London, 2017.

CAMPBELL, J., *Doğu Mitolojisi*, Ankara: İmge Kitapevi, 2003.

CAPLICE, R., *The Akkadian Namburba Texts: An Introduction*, California: Undena Publications, 1974.

CRANZ, I., “Impurity and Ritual in the Priestly Source and Assyro-Babylonian Incantations”, Doktora Tezi, Johns Hopkins University, 2012.

DEMİRCİ, K., *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.

DURKHEIM, E., *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.

DUYMUŞ, F. H., “Eski Mezopotamya’da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 6, sy. 15(2013): 23-42.

ELIADE, M., *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

ELIADE M., *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2014.

FALKENSTEIN A., *Die Haupttypen der Sumerischen Beschwörung*, Leipzig: LSS NF1, 1968.

FRAZER J. G., *The Golden Bough: A Study of Magic and Religion*, Vol. 1. Second Edition, , London: Macmillan and Co., Ltd, 1900.

FRECHETTE, C., “The Ritual-prayer Nisaba 1 and its Function, with an edition of Nisaba 1 by Ivan Hruša,” *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 11 (2011): 70–93.

GOFF, L. B., “The Rôle of Amulets in Mesopotamian Ritual Texts”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, The Warburg Institute*, Vol. 19, no. 1/2 (1956): 1-39.

HERRING, S. L. A., "Transubstantiated" Humanity: The Relationship between the Divine Image and the Presence of God in Genesis I”, *26f Vetus Testamentum, BRILL*, Vol. 58, Fasc. 4/5 (2008): 480-494.

HUROWITZ, V. A., “The Mesopotamian God Image, from Womb to Tomb”. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 123, no. 1 (2003): 147-157.

JACOBSEN, T., *Karanlığın Hazinesi*, İstanbul: Paris Yayınları, 2017.

KILIÇ, Y. ve UNCU E., “Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar- Aphrodite Örneği) Impact of the Ancient Mesopotamian Belief System on Greeks (İstar- Aphrodite Cases),” *History Studies*, Vol. 3 / 1 (2011): 184-201.

KILIÇ, Y. ve ESER, E., “Eskiçağ Düşüncesi ve Kutsal Kitaplarda Yedi Sembolizmi / Ancient Thought and the Symbolism of the Number Seven in Holy Books,” *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, Prof. Dr. Kamil Veli Nerimanoğlu Armağanı, Vol. 11/11 (2016): 77-98.

KRAMER, S. N., *Sumer Mitolojisi*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.

KRAMER, S. N., *Sümerler*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

LANERI, N., “Connecting Fragments: a Sensorial Approach to the Materialization of Religious Beliefs in Rural Mesopotamia at the Beginning of the Second Millennium BC,” *Cambridge Archaeological Journal*, Volume 21, Issue 01 (2011): 77–94.

LIVINGSTONE A., *Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholars*, Oxford: Clarendon Press, 1986

NAKAMURA, C., “Dedicating Magic: Neo-Assyrian Apotropaic Figurines and the Protection of Assur The Object of Dedication,” *World Archaeology Taylor & Francis, Ltd*, Vol. 36/1(2004): 11–25.

NIJHOWNE, J. D., “Politics, Religion and Cylinder Seals: A study of Mesopotamian Symbolism in the Second Millenium B.C.”, Doktora Tezi, University of Washington, 1979.

OPPENHEIM, A. L., *Ancient Mesopotamia- Portrait of Dead Civilization*, London: The University of Chicago Press, 1977.

OTTO, R., *Kutsal'a Dair*, İstanbul: Altıkırkbeş Yayınları, 2014.

PAUL, J. R., *Mezopotamian Ritual Texts and Concept of the Sacred in Mesopotamia*, Doktora Tezi, Near Eastern Languages and Cultures, 1992.

PINCHES T. G., *The Religion of Babylonia and Assyria*, London: Archhibald Constable & co Ltd, 1906.

REINER, E., *Şurpu. A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations*, Graz:

AO Beihett 11, 1958.

SAYCE, A. H., *Babylonians and Assyrians: Life and Customs*, London: Elibron Classics, 1900.

TEVRAT, Ankara: Dorlion Yayınları, 2018.

TAYLOR, B., *Encyclopedia of Religion and Nature*, London & New York: Continuum, 2005.

WALKER, C.M. ve DICK, B., *The Induction of the Cult Image in Ancient Mesopotamia: The Mesopotamian Mis Pi Ritual*, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2001.